

DOI No: <http://dx.doi.org/10.14225/Joh1415>

Geliş Tarihi: 24.09.2018

Kabul Tarihi: 30.04.2019

MODERN ERMENİ ULUS-KİMLİK İNŞASININ TEMEL REFERANSI: HAYAŞA-AZZİ KRALLIĞI VE TARİHSEL GERÇEKLER

Osman EMİR*

Öz

Ulus-kimlik inşasının en temel gereksinimlerinden biri ortak bir toprak parçası üzerinde geçmişte çok eskilere dayanan güçlü bir tarihi alt yapıdır. Bu yüzden çağdaş Ermeni tarihçileri Ermenilerin ulus-kimlik inşasında bu gereksinimi ön planda tutarak yazılı kaynaklarda Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nin en eski halklarından bir olan Hayaşalıları Ermeni ulus-kimlik inşasının merkezine koymuşlardır. Araştırmacılar Ermeni halkının kökenlerini ve yazılı kaynaklara göre Anadolu'daki ilk varlıklarını Hayaşa-Azzi Krallığı üzerinden yapılandırarak kendilerini bu krallığın ve krallığı oluşturan ulusun devamı olarak göstermişlerdir.

Bu çalışmanın amacı çağdaş Ermeni tarihçilerin Hayaşa-Azzi Krallığı üzerine kurmaya çalıştıkları ulus-kimlik inşasında ortaya koydukları argümanları arkeolojik ve yazılı belgeler ışığında değerlendirmek ve tartışmak olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hayaşa-Azzi, Ulus, Ermeniler, Etnisiti, Mitoloji

The Main Reference of The Modern Armenian Nation-Building: The Kingdom of Hayasha-Azzi And The Historical Facts

Abstract

One of the main prerequisites of the nation-building process is a sound historical background dating back to immemorial times on a common land. The modern Armenian historians signified this thinking in nation-building efforts of the Armenian nation by placing one of the archaic peoples of the Northwest Anatolia region, the Hayashas(?) to

* Dr. Öğr. Üyesi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Eski Çağ Anabilimdalı. email: osmanemir1461@gmail.com.

the core of their history writing. According to these historians, the modern Armenian nation are the descendants of the authentic peoples of the ancient Anatolian Kingdom of Hayasha-Azzi whose presence can be based on written sources.

The purpose of this study is to discuss and evaluate the arguments of the modern Armenian historians revolving around the Kingdom of Hayasha-Azzi in their nation-building efforts under the light of archeological and historical documents and findings.

Key Words: Hayaša-Azzi, Nation, Armenians, Ethnicity, Mythology

Giriş

Ulus-kimlik inşasında ulus kavramının ön plana çıkarılabilmesi için toplumda bazı ideolojik enstrümanlara ihtiyaç duyulmuştur. Bu enstrümanlar arasında milliyetçilik akımı başı çeker.¹ Nitekim ulus-kimlik sorununun Fransız Devrimi ile birlikte yaygın olarak kullanılan milliyetçilik akımıyla ortaya çıktığı söylenebilir. Milliyetçilik akımının en önemli yapıtaşlarından biri ise etnik kimliktir. Etnik kimlik ya da ırka dayalı etnik milliyetçilik, genellikle ortak değer ve kültürel inançlara vurgu yapmaktadır.² Bu bağlamda etnik kimlik, birbirinden farklı ulusları bir arada tutan ve grup içi birlikteliği sağlayan sosyolojik bir olgu olarak da ortaya çıkmaktadır. Ancak etnik kimliğin grup içinde birleştirici bir rolü olduğu gibi, ayrıştırıcı bir özelliğe sahip olduğunu da göz önünde bulundurmamak gerekir. Örneğin etnik kimliğe yapılan aşırı vurgu, siyasal ve kültürel bir kaos yaratabileceği gibi ayrıştırıcı, hatta yok edici bir işlev de yürütebilmektedir.³

Etnik kimliğini sorgulayan birçok insan, ait olduğu ulusu uygarlık kurucusu kadim bir halk ya da bu halkların ardılları olarak kabul eder. Örneğin Fransız Devrimi ve sonrasında bağlı oldukları devletlerden ayrılarak yeni bir

¹ Celalettin Yanık, “Etnisite, Kimlik ve Milliyetçilik Kavramlarının Sosyolojik Analizi”, *Kaygı*, 20, 2013, s. 233.

² Andrew Heywood, *Siyasi İdeolojiler*, Çev. Ahmet Kemal Bayram ve diğerleri, Adres Yayınları, İstanbul 2013, s. 166; Erol Göka (*İnsan Kısım Kısım: Toplumlar, Zihniyetler, Kimlikler*, Aşına Yayınları, Ankara 2006 s. 223), Etnik milliyetçiliğin temelini oluşturan etnik milliyetçiliği; “Doğuştan getirilen verili bir durum, bireylerin aidiyet duyguları ile kabul ettikleri, genetik yollarla nesiller arası sürekliliği sağlayan ortak noktaları aynı dil, gelenekleri canlı tutan, topluluk oluşumunda temel olan ritüelleri eksen alan toplumsal organizasyon olarak tanımlayabilir. Etnisite, gelenek oluşumunda birincil rolü bulunan ortak bir ataya sahip olmayı, kökene ait mitolojileri ve paylaşılan bir tarihi içerir” ifadeleriyle tanımlamaktadır.

³ Yanık, a.g.m., s. 231.

Modern Ermeni Ulus-Kimlik İnşasının Temel Referansı: Hayaşa-Azzi Krallığı Ve Tarihsel Gerçekler

devlet kuran uluslar (Ermeniler, Romenler, Bulgarlar ve Arnavutlar gibi), genellikle kendilerini kabullendirmek için kadim tarihlerini çok eskilere dayandırmışlardır. Ancak, kabul görme adına tarihini eskilere dayandırma durumundan, köklü bir kültürel geçmişe ve tarihe sahip uluslar faydalanabilmiştir; bu özelliklere sahip olmayan etnik gruplar ise köklü bir geçmişleri varmış gibi hareket etmiş ve her şeyi açıklayabiliyorlarmış gibi görünmüşlerdir.⁴ Gerçekte ise tarihsel örnekleri aydınlatmak için sürekli din, renk ya da etnik düşmanlık gibi istisnai durumlara sığınmışlardır. Bu davranış modern uluslarının çoğunun bazı aktivistler tarafından ortaya konulmuş yapay bir oluşumun ürünü olarak şekillenmesiyle ilgilidir.⁵ Zira bu aktivistler XVIII. yüzyıldan sonra etnik kimliği bir güç ve silah olarak görmüş ve bu silahı ulus arayışı içinde olan halkların ruhlarına işleyerek bir sentez haline getirmişlerdir.⁶

Fransız Devrimi ile birlikte yükselişe geçen milliyetçilik akımı ve bununla doğrudan bağlantılı olan etnik kimlik sorunu, XX. yüzyılın ilk yarısından itibaren çok uluslu imparatorlukların parçalanması ve yeni modern ulus-devletlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. İlk olarak Batı’da ortaya çıkan söz konusu ideolojik hareketlilik zamanla çok uluslu bir imparatorluk olan Osmanlı Devleti’ni de eksenine almıştır. Etnik kimlik, ulus, milliyetçilik gibi kavramlar imparatorluk sınırları içerisinde yaşayan Hıristiyan Sırplar, Yunanlılar, Bulgarlar, Ermeniler, Arnavutlar ve Araplar arasında karşılık bulmuştur. Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde yaşanan bu hareketlilik, batılı devletlerin dikkatinden kaçmamış ve ulusalcı ideolojiler ile imparatorluk, toplumsal çözülme ve çatışmanın içine itilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu zayıflamaya başlayıp hemen her konuda Avrupa’nın müdahalesine maruz kalınca, imparatorluk sınırları içerisinde bulunan uluslar da giderek merkezden koparılmaya çalışılmıştır. Bu hareket, Osmanlı İmparatorluğu içinde yaşayan Ermeni halkları üzerinde de tesirini göstermiştir. Ermeniler 1890’lı yıllardan

⁴ Necmettin Alkan, *Ve Selanik Düştü (1912-1913 Balkan Savaşı ve Hezimet)*, İstanbul 2014, s. 36-37.

⁵ Eric Hobsbawm, “Mass Producing Traditions: Europe, 1870-1914”, *The Invention of Tradition*, Ed. E. Hobsbawm ve T. Ranger, Cambridge University Press, Cambridge 1983, s. 263 vd.

⁶ İsaiah Berlin, “Milliyetçilik: Geçmişte Umursanmayan, Bugün İktidarda olan Bir Akım”, Çev. Mete Tuncay, *Kirpi ve Tilki: Seçme Makaleler*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2008, s. 311.

başlayarak Birinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında bağımsızlıkları uğruna her türlü eyleme başvurmuşlardır. Ermeniler 1914'e kadar ulus-devlet olma yolunda hem politik adımlar atmışlar hem de çok sayıda isyana teşebbüs etmişlerdir.⁷

Ermeniler, ulus-kimlik inşasında gerekli olan sosyal ve kültürel gereksinimlerini (din, yazı ve tarih) Ermeni aydınları ve özellikle de kiliselerde yetişmiş rahipler vasıtasıyla oluşturmaya çalışmışlardır. Bu bağlamda MS IV. yüzyılın ilk yarısında Ermeni Kralı III. Tiridates'in (MS 283-330) Hıristiyanlığı seçmesi, çağdaş Ermeni araştırmacılarının Ermenilerin ulus-kimlik inşasında önemli bir basamağı temsil etmiştir.⁸ Çünkü din, insanları bir araya getiren en önemli araç ve millet olmanın asli unsurlarından birisidir.⁹ Ermeniler Hıristiyanlığı kabul ettikten yaklaşık bir yüz yıl sonra Rahip Mesrob'un girişimleriyle özellikle Hellen ve Süryani alfabesinden ilham alınarak kendilerine ait bir de alfabe geliştirmişlerdir.¹⁰ MS V. yüzyılın başlarından itibaren ortak bir din, dil ve alfabe oluşturan Ermeniler bu tarihten sonra özellikle kökenlerini ve anayurtlarını anlatan bir tarih yazma çabasında olmuşlardır. Bundan dolayı MS V. yüzyıldan itibaren Ermeni tarih yazıcılığı hızlı bir gelişme göstermiştir. Agat'angelos ile birlikte Lazar P'arpec'i, Sebeos ve Moses Khorenats'i¹¹ Ermeni tarih yazıcılarının en önemli temsilcileri olarak öne çıkmışlardır.¹²

⁷ Kemal Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü (1915-1917)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2005, s. 132.

⁸ Turhan Kaçar, "Ermeniler Nasıl ve Ne Zaman Hıristiyan Oldu?", *XVI. Türk Tarih Kongresi (Ankara: 20-24 Eylül 2010)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015, s. 251.

⁹ Heywood, *age.*, s. 165; Yuval Noah Harari (*Sapiens: İnsan Türünün Kısa Bir Tarihi*, Çev. E. Genç, Kolektif Kitap, İstanbul 2016, s. 40), insanların ortak dini mitler etrafında çok kolay bir şekilde örgütlenebileceğini ve dinin birleştirici özelliğine vurgu yaparken şu örneği verir: "Kiliseler ortak dini mitler etrafında örgütlenebilir. Birbirini tanımayan iki Katolik yine de birlikte bir haçlı seferine gidebilir ve ya hastane yapma bağışta bulunabilir".

¹⁰ James R. Russell, "On the Origins and Invention of the Armenian Script", *Le Muséon*, 107/3-4, 322 vd.; Gerard Dedeyan, *Ermeni Halklarının Tarihi*, Çev. Ş. Çiltaş, Aras Yayınları, İstanbul 2015, s. 45.

¹¹ Moses Khoranatsi'nin *Ermenilerin Tarihi* adlı çalışması, ilk olarak Latince, Fransızca, Rusça ve Almanca gibi Batı dillerine çevrilmiş daha sonra 1913'te Tiflis'te basılmış ve ardından da Robert W. Thomson tarafından edisyonu yeniden gözden geçirilerek 1978'de İngilizceye tercüme edilmiştir.

¹² İlhami Tekin Cinemre, "Moses Moses Khorenats'i ve Ermenilerin Milletleşme Sürecinde Mitolojik Derinlik", *Yeni Türkiye Ermeni Meselesi Özel Sayısı*, Ed. Hasan Celal Güzel, 1/60, Ankara 2014, s. 214.

Modern Ermeni Ulus-Kimlik İnşasının Temel Referansı: Hayaşa-Azzi Krallığı Ve Tarihsel Gerçekler

Ermenilerin tarihsel geçmişi incelendiğinde kesintisiz bir Ermeni tarihten söz edilemediği gibi bu halkların kökenleri hakkındaki bilgilerin de oldukça yetersiz olduğu görülmektedir. Bu yüzden ilk dönem Ermeni tarihçileri, kendi ulusal tarihlerini yaratırken tarihsel süreçteki bu boşlukları doldurabilmek için birçok unsuru ya dışardan ödünç alma yolu ile elde etmiş ya da bazı unsurları yaşamış oldukları coğrafyadaki mitolojik ve tarihsel olaylarla harmanlayarak kurgulamışlardır.¹³ Ancak ödünç alma olgusu, yeni yaratılacak olan düşünceye sadece daha detaylı bir yorum ve uyarlama getirdiğinden Ermeniler gibi modern uluslarda tarihsel derinlik ve kültürel saflıktan söz etmemiz mümkün olmamaktadır. Tarihsel ve kronolojik çelişkilerle oluşturulmuş Ermeni ulusunun köken meselesi ve anayurt sorunu, aydınlatılamayan karmaşık bir dönem olarak Ermeni tarihinde yer bulmuştur.

Çağdaş Ermeni tarihçileri ulus-kimlik inşasında Ermenilerin köken meselesine üzerine daha yoğun bir mesai harcamışlar ve bu bağlamda *Hayk Nazariyesi* adı altında MÖ II. binyılda Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nde yaşayan Hayaşa halkı ve krallığını yazılı kaynaklarda Anadolu'daki Ermenilerin en eski ataları olarak göstermişlerdir. Bu yüzden çalışmamızda öncelikle olarak Ermenilerin köken meselesi ve *Hay Nazariyesi* üzerinde duracağız.

1. Ermenilerin Kökeni Meselesi ve Hayk/Hay Nazariyesi

Armenia ya da *Ermeni* adı ilk kez Akhaemenid hükümdarı Dareios I (MÖ 522-486)'un Kirmanşah yakınlarındaki bir kaya üzerinde "Bisitun" (Behistun) olarak tanımlanan kitabesinde (MÖ 520) Eski Persçe ve Elamca versiyonlarında geçmektedir.¹⁴ Bu kitabede Urartu toprakları (Doğu Anadolu) "dağlık veya yukarı" anlamında *Armina* veya *Armeniya* (Har-mi-nu-ya) şeklinde

¹³ Ermenilerin ulus-kimlik inşasında ortaya koydukları tarih yazıcılığı geleneği Hobsbawm'ın (agm, s. 263-308), Birinci Dünya savaşı sonrası ortaya çıkan ve modern uluslara atfettiği "icat edilmiş geleneklere dayanan uluslar" tanımına girmektedir.

¹⁴ James R. Russell, "The Formation of the Armenian National", *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, Ed. R.G. Hovannissian, St. Martin's Press, New York 1997, s. 19.

verilmektedir.¹⁵ Dolayısıyla Armenia ve Ermeni adı, buldukları coğrafyanın dağlık ya da yukarı olmasından dolayı bölgede yaşayan insanlara komşuları tarafından verilen bir adlandırmadır. Ancak Ermeniler hiçbir zaman “Ermeni” kelimesini kullanmamış, bunun yerine kendilerine “Hay”, memleketlerine de “Hayastan” demişlerdir.¹⁶

Ermenilerin kökeni konusundaki en eski yazılı belgeler antik Hellen ve Roma kaynaklarında yer almaktadır. MÖ V. yüzyılda yaşamış ve tarihin babası olarak kabul edilen Herodotos (MÖ yak. 484-yak.424) ve onun *Historiae* adlı eseri, Ermeniler hakkında bilgi veren en eski edebi kaynaklardan biri olarak ön plana çıkmaktadır. Herodotos eserinde Ermenilerin Thrakia’dan Anadolu’ya göç eden bir Phryg kolu olduklarını bildirirken şu ifadelerle yer vermiştir: “*Phryg kolonları olan Ermeniler, Phrygia’lılar gibi giyiniyorlardı ve bunlar da Phrygia’lılar gibi, Dareios’un kızlarından biriyle evlenmiş olan Artokhmes’in buyruğu altındaydılar*”.¹⁷ Herodotos, bu aktarımda Ermenilerin nerden, ne zaman geldiklerinin yanı sıra kültürel ve etnik açısından da hangi toplumla daha yakın olduklarına değinmiştir.¹⁸

Herodotos söz konusu aktarımdaki iddiasında yalnız değildir. Ondan yaklaşık dört yüz yıl sonra yaşamış olan Strabon da, *Geographika* adlı eserinde Herodotos’un Ermeniler hakkında verdiği bilgilere benzer bilgiler sunarak onların ana vatanı olarak Hellas’ı işaret etmektedir¹⁹:

... İason’un, Thessialı Armenus ile birlikte Kolkhis’ten Caspia Denizi’ne kadar deniz yolculuğuna çıktığı söylenir. Hem Iberia’yı hem de Albania’yı, ayrıca hem İasonia hem de başka anıtlara tanık olduğu gibi Armenia ve Media’nın da birçok kısmını ziyaret etmiştir. Armenus’un, Pherai ve Larisa arasındaki Boibeis Gölü

¹⁵ Mehmet Tezcan, “İran Armeniası (Pers-Armenia)”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler: İlk ve Ortaçağ*, Ed. Mehmet Metin Hülagu ve diğerleri, I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 152. Ayrıca bkz. Dedeyan, *age.*, s. 85.

¹⁶ Guevorg B. Jahukyan, “The Hayaşa Language and Its Relation to the Indo-European Languages”, *Archiv Orientalni*, 29, 1961, s. 353-354; ayrıca bkz. Mack Chahin, *The Kingdom of Armenia*, Dorset Press, London 1987, s. 204.

¹⁷ Herodotos, *Historiae*, VII. 73.

¹⁸ Stephanos Byzantinos, MS V. yüzyılda Knidoslu Eudokhsos’tan (MÖ 395-/390-342-337) bir alıntı yaparak Ermenilerin gerçekte Phryglerden geldiğini ve dillerinde çok fazla Phrygleşmiş unsur olduğunu belirtmektedir. Bkz. Şevket Dönmez, *Anadolu ve Ermeniler: Kızılırmak havzası Demir Çağı Toplumunun Doğu Anadolu Yaylası’na Büyük Göçü*, Anadolu Ön Tarih Yayınları, İstanbul 2016, s. 13.

¹⁹ Strabon. *Geographika*, XI. 4. 8.

Modern Ermeni Ulus-Kimlik İnşasının Temel Referansı: Hayaşa-Azzi Krallığı Ve Tarihsel Gerçekler

çevresindeki kentlerden biri olan Armenium kentinden olduğu söylenir. Onunla birlikte gelenlerin ise hem Akilisene'ye hem de Syspirtis'e ikamet ettiği, bu yerlerin de Kalakhane ve Adiabene'ye kadar ki yerler olduğu söylenir. Bu bakımdan Armenia ismini de geri de bir ad olarak bırakmıştır.

Strabon, eserinin bir başka bölümünde yukarıda yapmış olduğu açıklamaların doğruluğuna, Aleksandros'a eşlik etmiş olan Pharsalioslu Kyrilos ve Larisaioslu Medios'un da aynı bilgileri verdiğini ve onlar da Ermenilerin Thesallia Bölgesi'ndeki Armenium kentinden geldiklerini kanıt olarak göstermektedir. Nitekim onlar da Strabon gibi *Armenia* isminin Armenius'lu Armenos'tan alındığını ifade etmektedir.²⁰ Strabon'un Ermeniler hakkındaki verdiği bilgiler Herodotos'un açıklamalarıyla paralellik gösterse de o, Herodotos'tan farklı olarak Ermenilerin daha erken bir dönemde Anadolu'ya geldiklerini ima etmiştir.

Çağdaş Ermeni tarihçilerinin Ermenilerin kökeni ve ana yurdu meselesi üzerine yaptıkları çalışmalar antik kaynaklardaki bilgilerle örtüşmemektedir. Ermeni tarihçilerine göre, kendi ulus isimlerini *hay* olarak tanımlayan Ermeniler gerçekte Anadolu'nun asli sakinleridir. Anadolu'ya her hangi bir yerden göç etmemiş, Hurriler ve diğer Kafkas halklarıyla birlikte Hitit kaynaklarında "Hayaşa" olarak adlandırılan ve günümüzde Doğu Anadolu Bölgesi içinde yer alan bir alanda yaşamışlardır. Dahası Ermeni tarihçileri, zamanla Urartu Krallığı'nı oluşturan unsurlardan biri hâline geldiklerini iddia ettikleri Ermenilerin, Urartu Krallığı'nın zayıflaması ve yıkılmasının ardından bölgedeki

²⁰ Strabon (*Geographika*, XI. 14. 12. 1-12), "Bu ırk üzerine eski bir hikâye vardır: *Thessalia* kentlerinden biri olan ve *Boibeis Gölü* çevresindeki *Pherai* ve *Larisa* arasında yer alan *Armenium* kentinden *Armenos*, daha önce de söylediğim üzere, *Armenia*'ya giderken *Iason*'a eşlik etmiştir. Bunun üzerine, *Aleksandros*'a eşlik etmiş olan *Pharsalioslu Kyrilos* ve *Larisaioslu Medios* da söylerler ki, *Armenia* ismi ondan (*Armenos*'tan) alınmıştır. *Armenos*'un ardından gelenler daha önceleri *Sophenoslara* bağlı olan *Akilisene*'ye yerleşmiş, buna karşın diğerleri de *Armenia* dağları dışında kalan *Kalakhane* ve *Adiabene*'ye kadarki *Syspirtis*'e ikamet etmişlerdir". Strabon, *Geographika*, XI. 14. 12. 1-12. Daha geç dönem bir kaynak olarak Stephan Byzantinos'ta Knidoslu Eudoksos'tan (MÖ 395/390-342-337) bir alıntı yaparak Ermenilerin Phryg kökenli olduğunu hatta dillerinde çok fazla Phrygleşmiş unsur olduğunu belirtmiştir. Dönmez, *age*, s. 13.

diğer farklı grupları tek bir çatı altında toplayarak Ermeni ulusunu oluşturduklarını ifade etmektedirler.²¹

Asıl adları *Hay* olan ve kendilerini de *Hay*'ın oğulları olarak tanımlayan Ermenilerin Urartu öncesi Anadolu'da varlık gösterdiklerine dair ne arkeolojik ne de yazılı bir belge bulunmaktadır.²² Buna karşın, Ermenilerin kökeni üzerine yapılan araştırmalar ve eserler daha çok kutsal kitaplardan, bölgedeki yerel unsurlara ait mitolojik ve sözlü anlatılardan, yer ve kavim adları üzerine yapılan etimolojik çalışmalardan derlenerek oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu çalışmalar MÖ V. yüzyıldan itibaren başlayan Ermeni tarih yazıcılığının da temellerini oluşturmuştur. Ermeni tarihi yazıcılığının en önemli temsilcisi *Ermeni tarihinin babası* olarak da kabul edilen Moses Khorenats'i'dir. Hıristiyan bir rahip olarak yetişen Khorenats'i'nin, kutsal kitaplar, İnan mitosları ve Hellen felsefesinden ilham alarak kaleme aldığı *Ermenilerin Tarihi (Patmut' iwn Hayoc')* adlı eseri, Ermenilerin kökeni üzerine yapılan araştırmalarda temel kaynaklardan biri olarak kullanılmaktadır. Khorenats'i'nin vermiş olduğu bilgilerde birçok tutarsızlık ve çelişki olmasına karşın, bu eser Ermenileri Anadolu'nun yerli halkı olarak görmek isteyen tarihçiler tarafından hiçbir eleştirel süzgeçten geçirilmeden doğrudan ana kaynak olarak kullanılmıştır. Khorenats'i'nin eserinin bir başka özelliği de içinde yerel mitolojik unsurların yanı sıra dinî bir motif olarak Hıristiyan efsanelerinin de sıklıkla yer almasıdır. Khorenats'i'nin bu eserinde antik kaynakları göz ardı ederek daha çok kilise kayıtlarına yoğunlaşması ve Eusebius ile Naziansuslu Gregorius gibi kilise yazarlarının etkisinde kalması göz önünde bulundurulduğunda²³ eseri yazmasındaki asıl amacın IV. yüzyıldan sonra Hıristiyanlığı remî din olarak seçen Ermeni halkı üzerinde Hıristiyanlık propagandası yapmak ve Ermeni halkını Hıristiyanlık inancı altında birleştirmek olduğu görülecektir.²⁴

Moses Khorenats'i'nin *Ermenilerin Tarihi* adlı eseri Ermenilerin kökenlerine dair bilgi veren bir *Türeyiş Hikâyesi*'yle başlar. *Hayk* ismi üzerine temellendirilen Ermeni halkının *Türeyiş Destanı!* Nuh Peygamber'e kadar dayanmaktadır. Hikâyeye göre; Parth Kralı I. Mithradates (yak. MÖ 171-139/8),

²¹ George A. Bournoutian, *Ermeni Tarihi: Ermeni Halkının Tarihine Kısa bir Bakış*, Çev. E. Anadoğlu ve O. Kılıçdağı, Aras Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 25-26.

²² Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Dönmez, *age*, s. 15 vd.

²³ Cinemre, *agm*, s. 215.

²⁴ Dönmez, *age*, s. 109.

Modern Ermeni Ulus-Kimlik İnşasının Temel Referansı: Hayâşa-Azzi Krallığı Ve Tarihsel Gerçekler

hâkimiyeti altındaki Armenia Krallığı'na MÖ 149'da kardeşi Vağarşak'ı atar. Vağarşak, yönettiği topraklara kendisinden önce kimlerin hâkim olduğunu ve nasıl insanlar olduklarını öğrenmek için Parth İmparatorluğu'nun Ninova'daki kraliyet kütüphanesinde araştırma yapar.²⁵ Burada Ermenilerin kökenini anlatan bir kitap bulur. Kitapta şunlar yazılıdır:

İlk tanrılar görünüşleriyle ürkütücü ve görkemliydi. Pek çok güzelliklerin, bu arada dünyanın ve insan soyunun başlangıcının nedeniydiler. Tanrılardan heybetli bir devler nesli oluştu. Biçimsiz, iri yapılı devler, bir kule yapmayı kararlaştırdılar küstahça; bu düşüncelerini uygulamaya geçtiler. Tanrılar kızdı, müthiş bir fırtına patladı, kuleler yakıldı. Bütün diller karıştı, gürültü ve şaşkınlık her yanı sardı. İşte bu devlerden biri, Habedoste'nin soyundan gelen güçlü okçu, namılı bey Hayk idi"²⁶

Mitolojinin devamında Nuh Peygamberin oğlu Yafes'in soyundan gelen Hay'ın, yine Nuh Peygamberin diğer oğlu Ham'ın soyundan gelen kötü kalpli Bel ile mücadelesi ve bu mücadelenin sonunda Hay'ın, etrafındakilerle birlikte Ağrı Dağı ve civarını yurt edinmeleri anlatılır. Hay ile onun izinden gidenlerim burada *Hayoc' Dzor* (Hayları vadisi) adında bir kent kurmalarından söz edilir.

Khorenats' i, Nuh Peygamber'in torunları arasında saydığı *Hay'*ı yalnızca Ermeni ulusunun atası değil, efsanevi bir din önderi, titanlar arasında yaşayan bir kahraman gibi göstererek Ermenilerin atalarının bir bakıma tanrı soyundan geldiğini ima etmiştir.²⁷ Çünkü Khorenats' i tüm ulusların kolektif hayal gücünde yaşattıkları ortak dinî mitlerin etrafında örgütlenebildiğinin bilincindedir. Özellikle dinî ve millî mitlerin birbirini hiç tanımayan insanları bir araya getirmede oldukça etkili olduğu düşünüldüğünde²⁸ Khorenats' i bu eserle Ermeni

²⁵ Keğam Kerovpyan, Ermenilerin kuruluş mitolojini hakkında bilgi verirken MÖ. 149'da Armenia Krallığı'nın başına geçen I. Tigranes zamanında bu krallığın sınırlarını Kuzeyde Pontos Denizi'nden Hazar Denizi'ne ve tüm Kafkasya'ya güneyde ise Filistin ve Akdeniz'e kadar uzandığını yazmaktadır. Bkz. Keğam Kerovpyan, *Mitolojik Ermeni Tarihi*, Aras Yayınları, İstanbul 2012, s.11. Oysa aynı dönemde Karadeniz Pontos/Mithradates Krallığı'nın (MÖ 301-63), Kafkaslar Iberia ve Albania krallıklarının, Filistin ve çevresi ise Roma'nın hâkimiyeti altındaydı.

²⁶ Kerovpyan, *age*, s. 14-15.

²⁷ Cinemre, *agm*, s. 216; ayrıca bkz. Abraham Terian, "Xorenac'i and Eastern Historiography of the Hellenistic Period", *REArm*, 28, 2002, s. 116.

²⁸ Harari, *age*, s. 40.

ulusuna ortak bir dini geçmiş sunarak onları bu ortak geçmiş çerçevesinde birleştirmeyi amaçlamış olabilir.

Khorenats'ı, IV. yüzyıldan sonra Hristiyanlığa geçiş yapan Ermeni halkı üzerinde bu dini daha etkili kılmak için Hristiyanlık temelli bazı hikâyeleri de kendi kişisel düşünceleriyle harmanlayarak eserinde okuyucuya sunmuştur. Örneğin Khorenats'ı, Ermenilerin kurucu atası olarak kabul edilen *Hay*'ın soy şeceresini verirken ilk insan Âdem'den Hz. İsa'ya kadar peygamberler listesinin yer aldığı İncil'e (Luka, 3,4) referans göstermiştir:

Yapheth begat Gamer; Gamer begat T'iras; T'iras begat T'orgom; T'orgom begat Hayk; Hayk begat Aramaneak; Aramaneak begat Aramayis; Aramayis begat Amasya; Amasya begat Gelam; Gelam begat Harmay; Harmay Begat Aram²⁹; Aram begat yakışılı Ara.³⁰

Moses Khorenats'ı, İncil'e atıf yaparak gösterdiği listede kurucu ata *Hay*'ı Yafes'in torunu, Torgom (Togarma)'un da oğlu olarak vermiştir. Ancak bu liste, Hz. Âdem'den Hz. İsa'ya kadar olan ve peygamberlerin soy şeceresinin geçtiği İncil'deki listeye örtüşmemektedir³¹ ve bu listede *Hay* yer almamaktadır. Ayrıca erken dönem kronikler ve kilise tarihi çalışmalarıyla *Kilise Tarihçiliği*'nin kurucusu olarak kabul edilen Eusebius'un eserlerinde de “*hay*” ismi geçmediği gibi Aram da Harmay'ın değil Sam'ın oğulları arasında gösterilmektedir.³² Khorenats'ı burada muhtemelen İncil'de yer alan peygamberlere ait soy şeceresinin bulunduğu bölüme Ermenilerin efsanevi atası olan *Hay*'ı da dâhil etmiştir.

2. *Hay* Kelimesinin Etimolojisi

Ete kemiğe bürünmüş mitolojik bir kahraman olarak Ermeni tarihinde başköşeyi alan *Hay*'ın kelime karşılığı nedir? Ermenilerin kurucu atasının ve aynı zamanda ulusunun ismi olan *Hay/Hayk* sözcüğünün ne anlama geldiği daha doğrusu bu kelimenin etimolojisi Ermeni tarihçileri tarafından çözülememiş

²⁹ Khorenats'ı (I. 5), Yafes'in torunları arasında gösterdiği Aram'ı Ermenilerin kurucu atalarından biri olarak kabul eder ve *Armenia* isminin de Aram'dan türediğini düşünür. Konu hakkında daha fazla değerlendirme için bkz. Anna E. Redgate, *The Armenians*, Blackwell Publisher, Oxford 2000, s. 23.

³⁰ Khorenats'ı, I. 5.

³¹ İncil, Luka 3.4; Nuh tufanı ve Nuh peygamberin hayatı ve çocukları hakkında en fazla detay veren Tevrat'ta da Yafes'in torunları arasında *Hayk* isminde bir zat yoktur. Bkz. Tevrat, *Noah* 39.

³² Tevrat'ta da *Aram*, *Harmay*'ın değil Sam'ın oğulları arasında gösterilmektedir. Bkz. Tevrat, *Noah*, 31.

Modern Ermeni Ulus-Kimlik İnşasının Temel Referansı: Hayaşa-Azzi Krallığı Ve Tarihsel Gerçekler

önemli bir problem olarak durmaktadır. Ermeni araştırmacılarının büyük bir bölümü bu kelimenin Hint-Avrupa dilinde ***Potis** (baba, şef, lider) sözcüğünden türemiş olabileceğini düşünmektedirler. Buna göre bu kelime ***potio** > **(h)eti(y)o** > **(h)ati(y)o** > **hay** şeklinde dönüşüm geçirmiş olabilir.³³ Buradan hareketle araştırmacılar **(h)eti(y)o** sözcüğünün de Urartu kitabelerinde sıkça geçen ve Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki güçlü konfederasyonlardan biri olan **Eti-lini**³⁴ (*etio-ni)'den tercüme edildiğini ileri sürmektedirler. Petrosyan buradaki **(i)yo** ekinin Hint-Avrupa dil ailesinde kullanılan bir son ek, **-o** sesinin de geç bir dönemde ortaya çıkmış olabileceğini ifade ederken bir bakıma bu hipotezi desteklemektedir.³⁵ Bu düşünceye dâhil olan bir başka Ermeni tarihçisi Jahukyan da **Hay** kelimesinin “baba, şef, lider” anlamlarına geldiği varsayılan ***Potis** sözcüğünden türemiş olabileceğini ve Hint-Avrupa dillerindeki bazı ağızlarda orta yaş üstü kadınların kocalarına *mey haya* (bizim hay) yani “*kocam, ailemin başı*” olarak hitap ettiklerini ileri sürmektedir.³⁶ Petrosyan, Ermenilerin kuruluş mitolojisinde geçen **Hay**'ın kendi ailesi ve üç yüz erkekle birlikte anılmasının, onun ataerkil bir ailenin başı olduğunu ve **Hay** kelimesinin de küçültme

³³ Vartan Matiossian, “Azzi-Hayasa on the Black Sea? Another Puzzle of Armenian Origins, *Armenian Pontus: The Trebizond-Black Sea Communities*, Ed. R.G. Hovannisian, Mazda Publishers, Costa Mesa-California 2009, s. 71; James R. Russel, “Early Armenian Civilization”, *The Armenians Past and Present in the making of National Identity*, Edit. by E. Herzig ve M. Kurkchian, Routledge Curzon, New York 2005, s. 30-31.

³⁴ *Etiu* (*hi/ni*) kabilesinden ilk kez Urartu Kralı Menua'nın (*yak.* MÖ 810-786) Kuzeydoğu seferlerini anlattığı *Karahanlı Steli*'nde büyük ve küçükbaş hayvanların bol olduğu büyük bir kabile olarak söz edilmektedir. Mirjo Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültür*, Çev. B. Aksoy, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2006, 63. Daha sonra Argıştı I dönemine (MÖ 785-MÖ 763) ait Körzüt yazıtlarında onun *Etiu* (*hi/ni*) kabilesine karşı bir sefer düzenlendiği anlaşılmaktadır. Surp Pagos, Hazine kapı ve Analıkız stellerinde de Urartu Krallığı'nın Kuzeydoğu seferleri esnasında *Etiu* (*hi/ni*) ülkesine seferlerde bulunduğu anlaşılmaktadır. Margaret R. Payne, *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2006, s. 213; 226.

³⁵ Armen Petrosyan, “The Problem of Identification of the Proto-Armenians: A Critical Review”, *Journal of The Society for Armenian Studies*, 16, 2007, s. 31.

³⁶ Jahukyan, agm, s. 386; Bununla birlikte Jahukyan (agm, s. 388-390), *Hayaşa* isminin Hint-Avrupa dilinde “metal” özellikle de “bakır”, “bronz” anlamına geldiği düşünülen ***ayos** kelimesinden türemiş olabileceğini; bunun da “sert, güçlü” anlamına gelen bir sıfatı temsil ettiğini düşünmektedir. Jahukyan, bu durumda Hayaşa kentinin, anlam olarak “maden bulunan güçlü kent” (*Hayasa*<*Hayasasa*?) şeklinde de telaffuz edilmiş olabileceğini ifade etmektedir.

sıfat/saygı son eki olan –ik eki eklenmek suretiyle *hay* > *hayik* > *Hayk*'a dönüşerek “baba” anlamında kullanılmış olabileceğini iddia etmektedir.³⁷

D'yakonov *hay* kelimesinin kökeni ve anlamı üzerine yaşanan tartışmaları bir adım daha ileri götürerek yeni bir hipotez ortaya koymuştur. D'yakonov göre Urartular, Fırat'ın batısında yaşayan halkları *Hitit*, topraklarını ise *Hate* olarak adlandırdıklarını, bu yüzden Fırat'ın batısında yaşayan ve Hitit unsuru olmayan halkların da Hititler olarak anıldığını ifade etmektedir. D'yakonov, buradan hareketle Proto-Ermenilerin Urartu öncesi dönemde yalnızca Fırat'ın doğusunda değil batısında da yaşamış olabileceğini, ancak Urartuların Fırat'ın batısında yaşayan halkları Hititler olarak tanımladıklarını, Urartuların Proto-Ermenilerin yaşadıkları coğrafyaya yerleşip onları kendi potalarında erittiklerinde *Hitit* adının Ermenilerin kendi ulus ismi hâline geldiğini ve Proto-Ermeni dilinde bu ismin Eski Ermenicedeki fonetik kurallarına uygun olarak *h* > *y* değişmesi sonucu *Hatiyos'tan Hay-/Hayots'a dönüşmüş olabileceğini belirtmektedir.³⁸

“Hay” ulus ismini etimolojik olarak Hititler dönemine kadar geriye götüren Ermeni araştırmacıları, bu ismi Hitit çivi yazılı metinlerinde “Hai-(a)ša” (Hayaša) ya da Hayaša-Azzi olarak adlandırılan ve coğrafya olarak Anadolu'nun kuzeydoğusunda yaşamış olan halkla özdeşleştirmektedirler.³⁹ Ermenilerin yaşadıkları coğrafyaya çok yakın olmasını ve ses benzerliğini kendilerine kıstas olarak belirleyen Ermeni araştırmacıları arkeolojik, antropolojik, epigrafik ve edebi metinler olmaksızın etimolojik yaklaşımlarla Hayaša > Hayastan ilişkisi üzerinde durmuşlardır. Ermeniler, Hitit çivi yazılı metinlerinde geçen Hayaša halkı ya da toprakları ile Ermeni ulus ismi Hay ve toprakları Hayastan arasında bir bağlantı kurmaya çalışmaktadırlar. Buna göre Hitit ve Luwi orijinal yer adlarında sonek (a)ša “yer işareti” olarak Anadolu'da oldukça yaygındır (Wiluša, Tarhuntašša, Pitašša, Apaša, Gašdumiša, Kutupitašša gibi), bundan dolayı da buradaki Hay–aša adının da “hay toprakları” anlamında kullanılmış olabileceğini düşünmektedirler.⁴⁰ Böylece Ermenilerin de kendi toprakları için kullandıkları *Hayastan* kelimesinde yer adını belirtmek için kullanılan –*stan* son ekinin Hititler

³⁷ Petrosyan, agm, s. 31.

³⁸ Igor M. D'yakonov, *Predistoriya Armyanskogo Naroda: İstoriya Armyanskogo Na Gor'ya s 1500 po 500 g. Do né. Hetti, Iuviystsi, protoarmyane, İzd-vo AN Armyanskoy SSR, Erevan 1968, s. 233-235.*

³⁹ Bournoutian, *age*, s. 24.

⁴⁰ Matiossian, agm, s. 69-70.

dönemindeki –asa son ekinin değişmiş bir fonetiği olduğu iddia edilmektedir.⁴¹ Fakat bu paralellik Hayaşa ile Hayastan kelimelerini eşit tutmak için yeterli değildir. Çünkü yalnızca Hitit çivi yazılı belgelerde oldukça sınırlı bilgiye sahip olduğumuz Hayaşa halkının kökeni ve nereden geldikleri gibi sorunsallara cevap verecek bilgi ve belgeden yoksunuz. Buna karşın yalnızca ölü dillerdeki terim ve kelimeler üzerinden köken bulma çabalarının da ne kadar bilimsel bir yöntem olduğu tartışılır. O hâlde Hayaşa > Hayastan arasında bir ilişkinin var olup olmadığını değerlendirebilmemiz için öncelikle Hayaşa-Azzi Krallığı ve bu krallığın lokalizasyonunun doğru tespit edilmesi gerekiyor.

3. Hayaşa-Azzi Krallığı ve Lokalizasyonu

Hayaşa-Azzi Krallığı'nı oluşturan halkın, Orta Anadolu'da Hititlerin hüküm sürdüğü sıralarda Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu bölgelerinde dağınık kabileler şeklinde yaşadığı bilinmektedir. Bu halklara ait en eski kayıtlar Mursili II (MÖ 1344-1306) zamanında kaleme alınmış olup daha çok büyük babası Tuthalya II (MÖ 1410-1390) ve babası Şuppiluliuma I'nın (MÖ 1385-1345) komşularına karşı kazandıkları zaferleri konu edindir.⁴² Özellikle MÖ XV. yüzyılın sonlarından itibaren Hitit kaynaklarında varlığını güçlü bir şekilde hissettiren Hayaşalılar, Hititlerin kuzey politikasında Kaşkalar/Gaşkalar⁴³ ile birlikte en çok mücadele ettiği halklar arasında yer almıştır. Ancak Hitit kaynaklarında oldukça az bilginin bulunduğu Hayaşalıların kendilerini tanımladıkları herhangi bir yazılı kaynak bırakmamış olmaları sebebiyle onların siyasi, sosyal, kültürel ve etnik yapıları hakkında eldeki veriler oldukça sınırlıdır. Dahası bu kaynak eksikliği Hayaşalıların yaşadıkları coğrafi sınırlarının da tam

⁴¹ Vahan M. Kurkjian, *A History of The Armenia*, Lydian Press, New York 1964, s. 32 vd.

⁴² Hans Gustav Güterbock, "The Deeds of Suppiluliuma as Told by His Son, Mursili II", *Jornal of Cuneiform Studies*, 10/2, 1956a, s. 41-68; Hans Gustav Güterbock, "The Deeds of Suppiluliuma as Told by His Son, Mursili II", *Journal of Cuneiform Studies*, 10/4, 1956b, s. 107-130; ayrıca bkz. Mahmut Pehlivan, *Hayaşa (M.Ö. XV-XII. Yüzyıllarda Kuzey-Doğu Anadolu)*, A.Ü. Fen-Ed. Fak Yayınları, Erzurum 1991, s. 15; Trevor Bryce, *The Routledge Handbook of the Peoples and Places of Ancient Western Asia: The Near East from the Early Bronze Age to the Fall of the Persian Empire*, Routledge, London ve New York 2009, s. 97.

⁴³ Kaşkalar/Gaşkalar hakkında daha fazla bilgi için bkz. Einar Von Shuler, *Die Kaskäer: Ein Beitrag zur Ethnographie des Alten Kleinasien*, Berlin 1995; Leyla Murat, *Anadolu'da Kaskalar*, Hel Yayıncılık, Ankara 2016.

anlamıyla belirlenmesini zorlaştırmaktadır. Hitit kaynaklarını iyi analiz eden Hititologlar ile bölgede yüzey araştırmaları yapan uzmanlar, Hayaşa-Azzi ülkesinin sınırları konusunda bazı öngörülerde bulunmuşlardır. Bu konudaki ilk tespitler E. Forrer tarafından yapılmıştır. Forrer bu ülkeyi/ülkeleri(?) Doğu Anadolu'ya ve özellikle Van Gölü civarına yerleştirmektedir.⁴⁴ A. Goetze'de yine Doğu Anadolu ile ilişkilendirilen İsuwa Ülkesi'nin kuzeyini işaret etmektedir.⁴⁵ Bu görüşü destekler nitelikte A. Ünal'da söz konusu ülkeyi Hitit Yukarı Ülkesi'nin Güneydoğusunda aramaktadır⁴⁶. J. Garstang Hayaşa ülkesi için Giresun civarını,⁴⁷ Houwink ten Cate ise Amasya ile Karadeniz arasındaki bölgeyi işaret etmektedirler.⁴⁸ H. G. Güterbock benzer bir yorum yaparak Hitit devletinin kuzeydoğusunu Hayaşa devletinin sınırı olarak yorumlamıştır.⁴⁹

Maşat Mektupları'ndan anlaşıldığına göre⁵⁰ Kelkit Vadisi Kaşka ve Hitit arasındaki çatışmanın sınır bölgesiydi. Bu nedenle vadinin kuzeyinde (veya en azından bir bölümünde) yoğun bir Kaşka nüfusunun yaşadığı düşünülmektedir.⁵¹ Böyle değerlendirildiğinde Hayaşa-Azzi topraklarını biraz daha doğuya Erzincan –Erzurum hattına lokalize etmek daha doğru gibi görünmektedir.⁵² Zira Ünal Kuşaklı'da yapılan kazılar sonucu Sivas ve çevresinin en geç Orta Hitit çağında (MÖ XV. yüzyıl) Hitit hâkimiyeti altında olduğunu belirttikten sonra; Erzincan ve Erzurum ili çevresinde yapılan yüzey araştırmaları ve kazılarda bu bölgede herhangi bir şekilde Hitit varlığının söz konusu olmadığını, bundan dolayı da

⁴⁴ E. Forrer, *Forschungen*, Erkner bei Berlin 1/1, 1926, s. 4.; ayrıca bkz. E. Forrer, “Hayaşa-Azzi”, *Caucasia*, 9, 1931.

⁴⁵ A. Goetze, *Kizzuwatna and the Problems of Hittite Geography*, Yale University Press no. 22, New Haven 1940, s. 40.

⁴⁶ A. Ünal, *Hattuşili III*, Teil 1, Hattuşili bis zur seiner Thronbesteigung, Carl Winter, Universitatverlag, Heidelberg, 1974, s. 224.

⁴⁷ John Garstang, “Hittite Military Roads in Asia Minor: A Study in Imperial Strategy with a Map”, *AJA*, 47, 1943, s. 50 vd.

⁴⁸ P. H. J. Houwink ten Cate, *The Records of the Early Hittite Empire (c. 1450-1380)*, PIHANS, 26, İstanbul, 1970, s.76.

⁴⁹ Hans Gustav Güterbock, “The North-Central Area of Hittite Anatolia”, *Journal of Near Eastern Studies*, 20/2, 1961, s. 85.

⁵⁰ S. Alp, *Hethitische Brief aus Maşat Höyük*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.

⁵¹ J. Yakar, “The Archaeology of the Kaşka”, VI Congresso Internazionale di Ittitologia, 5-9 settembre 2005, Roma, Ed. A. Archi, R. Francia, Studi Micenei ed Egeo-Anatolici, 50, 2007: 817-818

⁵² Konu hakkında daha fazla bilgi, tartışma ve yorumlar için bkz. Serkan Demirel, “A Contribution to Localization of Azzi-Hayaşa Mentioned in Hittite Cuneiform Texts”, *Archivum Anatolicum/Anadolu Arşivleri*, 11/1, Ankara 2017, s. 97-110.

Modern Ermeni Ulus-Kimlik İnşasının Temel Referansı: Hayaşa-Azzi Krallığı Ve
Tarihsel Gerçekler

Anadolu’nu diğer yerleri vassal krallıklara dolu olduğundan Hayaşa Krallığı için en uygun yerin Erzincan - Erzurum arasında kalan çekirdek bölge olması gerektiğini ifade etmektedir.⁵³

Hayaşa’nın lokalizasyonu konusunda Ermeni araştırmacıların iddiaları biraz daha farklıdır. Onlar bu ülkenin konumunu daha doğuya Tortum - İspir hattına kadar geri çekmektedirler, bundaki amaç MÖ V. yüzyılda Ermenilerin Doğu Anadolu’da yerleşmiş oldukları topraklarla Hayaşa halkının yurtlarını örtüştürmektir. Örneğin Adontz⁵⁴, Hayaşa ülkesini Erzurum-İspir dolaylarına yerleştirirken, Jahukyan⁵⁵ ve Manandian⁵⁶ da benzer lokalizasyonlar öne sürerek bu halkları genel olarak Tortum Gölü ya da daha güneye Van gölü ve civarına yerleştirmektedirler.⁵⁷

Hayaşa ya da Hayaşa-Azzi Krallığı’nın lokalizasyonu ile ilgili eldeki en önemli ipucu Mursili II’nin iktidarının son yıllarında Hayaşa seferini anlattığı bir bölümde geçen “*Aripşa’ya karşı sefere yürüdüm fakat Aripşa deniz kıyısındadır*”⁵⁸ ifadesinin yer aldığı kayıttır. Ancak Antik Çağ’da büyük göl ve ırmaklar için de “deniz” sözcüğünü karşılayan ve Sümerce bir kelime olan “A.AB.BA” terimi kullanıldığı için Hayaşa’nın merkezi olan Aripşa’yı deniz kenarında mı yoksa ırmak ya da bir göl kenarında mı aramamız gerektiği konusu açık değildir.

⁵³ Ahmet Ünal, “Eski Çağda Kafkasya ve Anadolu: Neolitik Çağdan Geç Tunç Çağının Sonuna Kadar (MÖ. 5500-1150) Anadolu ve Kafkasya İlişkileri”, *Kuban Maykop Kültürleri ile Eski Anadolu Kültürel İlişkileri, Kaf-Der Çorum Paneli Tebliğleri*, 2002, s. 10-11.

⁵⁴ Nicholas Adontz, *Historie d’Armenie Les Origines du X. Siecle au VI (Av.J. C.)*, Paris 1964, s. 28.

⁵⁵ Jahukyan, agm, s. 356 vd.

⁵⁶ Hakop A. Manandian, “O Nekotorih Spornih Problemah İstorii i Geografii Drevney Armenii”, *Yokov Manandyan i Trudi, V*, AN Armyanskoy SSR, İnstitut İstorii, Erevan 1984, s. 489 vd.

⁵⁷ Benzer görüşler için bkz. T.V. Gamkrelidze ve V.V. İvanov, *Indo-European and the Indo-Europeans*, Mouton de Gruyter, Berlin ve New York, 1995, s. 807 vd.

⁵⁸ KBo 4.4.IV. 5; ayrıca bkz. Albert Goetze, *Die Annalen des Mursilis*, Mitteilungen der Vorderasiatisch-Aegyptischen Gesellschaft, 38 Band, Heft VI 23, Dramstet 1967, s. 132. Sümerce bir kelime olan ve Hitit metinlerinde de karşılaştığımız A.AB.BA kelimesi hem deniz hem de göl manasına gelmektedir. “A.AB.BA ya da aruna”; Ahmet Ünal, *Hititçe Türkçe, Türkçe Hititçe Büyük Sözlük, Hattice, Hurrice, Hiyeroglif Luvicesi, Çivi Yazısı Luvicesi ve Palaca Sözlük Listeleriyle Birlikte*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2016, s. 86.

Lokalizasyonunu dahi belirlemekte güçlük çektiğimiz Hayaša-Azzi Krallığı'na ait sınırlı sayıda yazılı belgenin tamamı yukarıda ifade edildiği üzere Anadolu'da tarih yazıcılığının öncüsü olarak kabul edilen Murşili II dönemine aittir.⁵⁹ Bahsedilen belgeler, Murşili II'nin *Onyıl Annalleri*, *Ayrıntılı Annalleri* ve yine kendisi tarafından hazırlatılan ve babasının yaptıklarını ele alan *Šuppiluliuma'nın İcraatları*'dır.⁶⁰ Bu belgelerden Murşili II'nin *Onyıl Analleri* eksiksiz bir şekilde günümüze ulaşmışken, özellikle Hayaša-Azzi Krallığı hakkında bilgilerin bulunduğu *Ayrıntılı Analler* ve *Šuppiluliuma'nın İcraatları* fragmanlar şeklinde ele geçmiştir. Dolayısıyla Hayaşalılar hakkında ilk yazılı belgeler yedi tabletten oluştuğu tespit edilen *Šuppiluliuma'nın İcraatları* adlı belgede yer almaktadır. Bu kayıtlara göre Šuppiluliuma I'nın iktidarının ilk yıllarında Hayaşalıların Karanni(ş) adlı bir lider etrafında birleşerek Hitit topraklarına saldırdığı, bunun üzerine kralın Hayaša ülkesine bir ordu gönderdiği, ancak savaş mevsimin sona ermesi ve kış şartlarından dolayı bu seferin ertelendiği bildirilmektedir.⁶¹

Šuppiluliuma I dönemine ait Hayaşalılar ile ilgili diğer bir belge, krallığın siyasi, hukuki, dinî ve kültürel unsurları hakkında daha ayrıntılı bilgiler içeren ve kayıtlara “Huqqana(ş) Anlaşması” olarak geçen Šuppiluliuma I ile Hayaša kralı Huqqana(ş) arasında yapılan anlaşma metnidir.⁶² Hayaša-Azzi Kralı Huqqana ile Šuppiluliuma I arasında yapılan bu anlaşma metni şu ifadelerle başlar:⁶³

Hatti ülkesi kralı Majeste Šuppiluliuma şöyle (der): Bak seni Huqqana'yı arkadaki kahramanı (alçak köpeği?) yücelttim. Ve seni iyi yaptım [iyi davrandım]. Ve seni

⁵⁹ Araştırmacılar, Murşili II dönemini Hitit tarih yazıcılığının zirveye ulaştığı zaman olarak kabul etmektedirler. Annelies Kammenhuber, “Die hethitische Geschichtsschreibung”, *Saeculum* 9, 1958, s. 144.

⁶⁰ Bkz. H. G. Güterbock, “The Deeds of Suppiluliuma as Told by His Son, Mursili II”, *Journal of Cuneiform Studies*, 10/2, 1956a: 41-68; H. G. Güterbock, “The Deeds of Suppiluliuma as Told by His Son, Mursili II (Continued)”, *Journal of Cuneiform Studies*, 10/3 1956b: 75-98.; H. G. Güterbock, “The Deeds of Suppiluliuma as Told by His Son, Mursili II”, *Journal of Cuneiform Studies*, 10/4, 1956c, 107-130.

⁶¹ KBo IV 4 III 20-28; ayrıca bkz. Güterbock, 1956a, s. 62 vd.; Goetze, 1940, s. 21-26.

⁶² Trevor Bryce, *The Kingdom of The Hittites*, Oxford University Press, Oxford ve New York 2005, s. 149.

⁶³ KBo 5.3 + 5. 12 + 19.43 + 19.43a + KUB 26. 38 + 40. 35 I 1-5 (=CTH 42); konu hakkında ayrıca bkz. John Friederich, *Staatsverträge des Hatti-Reiches in hethitischer Sprache 2. Teil (MVAeG 34/1)*, J.C. Hinrichs'sche Buchhandlung, Leipzig 1930, s. 106-107; Güngör Karauğuz, *Boğazköy ve Ugarit Çivi Yazılı Belgelerine Göre Hitit Devletinin Siyasi Antlaşma Metinleri*, Çizgi Yayınevi, Konya 2002, s.151.

Modern Ermeni Ulus-Kimlik İnşasının Temel Referansı: Hayaşa-Azzi Krallığı Ve Tarihsel Gerçekler

Hattuša'da ve Hayaşalılar arasında iyilikle tanıtım [seçtim]. Ve sana kız kardeşimi zevce olarak verdim.

Bu ifadelerden Hititler ile Hayaşalılar arasında bir dostluk anlaşması yapıldığı ve bu anlaşma sonucunda Hayaşa Kralı Huqqana'nın Hitit kralı Şuppiluliuma I'ya damat olduğu, böylelikle iki krallık arasında akrabalık bağı kurulduğu anlaşılmaktadır. Antlaşma metninin devamında ve büyük bir bölümünde iki krallık arasında askerî ve siyasi işbirliği yapılması, Hayaşalıların herhangi bir savaş durumunda Hitit Devleti'nin yanında yer alması; aynı şekilde Hititlerin de Hayaşa halkını düşmanlarına karşı koruması gerektiği anlatılmaktadır.⁶⁴ Hayaşa halkı ve kralı için öğütlerin yer aldığı metnin son bölümünde akrabalar arasındaki evlilik ve yakın ilişkileri yasaklayan kararlar ile Huqqana'dan önce yaşamış Mariya(ş) adındaki bir kral ve bu kralın Hitit sarayında bir kadına baktığı için ölümle cezalandırıldığını anlatan önemli bir anekdot yer almaktadır⁶⁵:

Mariya kimdi ve o hangi sebepten dolayı öldü? Cariye kız gelmemiş ve o, onu görmemiş mi idi? Fakat majestemin babası pencereden baktı. Ve onu suçlu bir durumda yakaladı. (ve şöyle) söyledi: “Sen niçin ona baktın (?)” böylece o, bu sebepten öldü. Adam uzaktan baktığı için mahvoldu. Böylece sen çok dikkatli ol. Sen Hayaşa Ülkesine gittiğinde artık erkek kardeşlerinin karılarını ve kız kardeşlerini alma. Hatti ülkesinde buna izin verilmez. Sen buraya saraya çıkıp gelirsen [bu] meseleye izin verilmez.

Huqqana Anlaşması, Hitit-Hayaşa arasında yaklaşık elli yıl sürecek bir barış sürecinin yaşandığını göstermektedir. Çünkü bu süreçte Hitit kayıtlarında Hayaşalılarla ilgili hiçbir bilgi yer almamaktadır. Ancak Şuppiluliuma I'nın ölümü ile Hitit tahtına çıkan Murşili II zamanında Hayaşalıların Huqqana Antlaşması'nı ihlal ederek yeniden Hitit topraklarına saldırdığı görülmektedir. Murşili II döneminde kaleme alınmış olan *Ayrıntılı Analles*'teki kralın yedinci saltanat yılına ait kayıtlarda Hayaşalıların Anniya(ş) adlı bir lider etrafında toplanarak Hititlerin kuzey topraklarına saldırdığı, buradan küçük ve büyük baş

⁶⁴ Karauğuz, *age*, s.151-160.

⁶⁵ Hukkana Antlaşması III. 68-77; Mariya(ş) dönemi hakkında değerlendirme için bkz. Pehlivan, *age*, s. 47; Konu hakkında daha fazla bilgi için bkz. Forrer, 1931.

hayvanlarla birçok Hititli vatandaşı esir olarak Hayaşa topraklarına götürdüğü bildirilmektedir.⁶⁶

Murşili II dönemine ait Hayaşalılarla ilgili bir başka bilgi onun dokuzuncu saltanat yılına aittir. Bu dönemde kralın, Hayaşalılara karşı büyük bir ordu sevk ettiği ve seferde 700 savaş arabası ile 10.000 piyadeden oluşan güçlü Hayaşa ordusunu yenmeye muvaffak olduğu kayıt edilmiştir.⁶⁷ Burada dikkat çekilmesi gereken nokta, barbar dağ kabilelerinden oluştuğu düşünülen bir topluluğun neredeyse büyük bir devletle boy ölçüşecek kadar savaş arabası ve askere sahip olmasıdır. Hayaşa topraklarını da içine alan Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nde Geç Kalkolitik Dönem'den itibaren oldukça kalabalık bir nüfusa sahip Hurrilerin yaşadığı bilinmektedir.⁶⁸ Dahası ilk kez Orta Asya'da MÖ II. binde Andronova kültürü içinde Sintashta-Petrovka'daki kurganlarda ortaya çıkan savaş arabalarının (*Chariot*)⁶⁹, Anadolu'ya Hurri topraklarında kurulan Mittaniler ile birlikte girdiği kabul edilmektedir.⁷⁰ Bu verilerin Hayaşa halkının kökenleri konusunda bize bazı ipuçları verebileceği kanaatindeyiz. Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nde bugüne kadar yapılan arkeolojik çalışmalarda Hayaşa - Hurri ilişkini temellendirecek yeterli veriler elde edilememiştir. Ancak bu, ilerleyen yıllarda bölgede yapılacak olan daha yoğun çalışmalarla bu ilişkiyi

⁶⁶ "...*Dankuwa ülkesine ve oraya saldırdı ve köylülerle birlikte sığırlarla ve koyunlarla birlikte bunları aldı ve aşağıya Hayaşa'ya götürdü*". KUB 14. 17 Ay. III 1-4; Ayrıca bkz. Gary M. Beckman, *Hittite Diplomatic Texts*, Scholar Press, Atlanta-Georgia 1996, s. 22 vd.

⁶⁷ KBo 4. 4. Öy. II 71-75; ayrıca bkz. Goetze, *Die Annalen...*, s. 123.

⁶⁸ Hurriler hakkında daha fazla bilgi için bkz. Mahmut Pehlivan, "Karaz Kültürü ve Hurriler", *Yüzüncü yıl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, 1/1, 1990, s. 168-176; Mehmet Işıklı, *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2011.

⁶⁹ Sintashta-Petrovka Kültürü ve bu kültür içinde ortaya çıkan atlı savaş arabaları hakkında daha fazla bilgi için bkz. David W. Anthony, *The Horse, The Wheel and Language: How Bronze-Age Riders from the Eurasian Steppes Shaped the Modern World*, Princeton University Press, Princeton 2007, s. 371 vd.; Mary A. Littauer ve Joost H. Crowel, "The Origin of the True Chariot", *Selected Writings on Chariot, other Early Vehicles Riding and Harness*, Ed. Peter Raulwing, Brill, Leiden, Bostan ve Köln 2002, s. 45-52.

⁷⁰ Albert Goetze, "Warfare in Asia Minor", *Iraq*, 25, 1963, s. 124-125; P.R.S. Moorey, "The Emergence of the Light, Horse-Drawn Chariot in the Near-East c. 2000-1500 B.C.", *World Archaeology*, 18/2, 1986, s. 197; Hayaşa - Hurri ilişkisi hakkında bkz. Pehlivan, *age*: Robert H. Hewsen, *Armenia: A Historical Atlas*, The University of Chicago Press, Chicago ve London 2001, s. 24; Alparslan Ceylan, "Ermenilerin Anadolu'daki Varlıkları ve Tarihi Gerçekler", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 5/10, 2015, s. 11 vd.

Modern Ermeni Ulus-Kimlik İnşasının Temel Referansı: Hayaşa-Azzi Krallığı Ve Tarihsel Gerçekler

güçlendirecek arkeolojik verilerinde ortaya çıkabileceği ihtimali düşüncemize gölge düşürmemektedir.

Murşili II'nin onuncu saltanat yılına gelindiğinde kralın Hayaşa meselesini tamamen çözüme kavuşturmaya karar verdiği anlaşılmaktadır. Çünkü bu dönemde Murşili bizzat kendi komuta ettiği ordu ile birlikte Hayaşa topraklarını işgal etmiştir. İlk olarak Aripşa⁷¹ kentine saldıran kral, kenti fethederek ordusunun burayı yağmalamasına izin vermiştir.⁷² Ertesi gün Murşili, Dukkamma⁷³ kentine yürümüş ve kenti savaşmadan teslim almış, ardından da Dukkamma'dan aldığı sivil esirleri, Hattuşa'ya götürmüştür.⁷⁴ Murşili II'nin *Onyıl Annalleri*, Dukkamma'nın alınışı ile biterken *Ayrıntılı Annaller* de son olarak Hayaşa-Azzi Krallığı'nın vassallık isteğinde bulunduğu yazılmaktadır.⁷⁵ Murşilin II'nin onuncu saltanat yılında Hayaşa üzerine gerçekleştirdiği sefer, onun bu krallık üzerine yaptığı son askerî hareket olmuş ve bundan sonra Hayaşalılar Hititler için bir sorun olmaktan çıkmıştır. Hititlerin son büyük kralı olarak kabul edilen Tuthalya IV (MÖ 1260-1230) zamanına ait bir kayıt dışında⁷⁶ Hayaşa adı ne Hitit coğrafyasında, ne de çağdaşı diğer Ön Asya coğrafyasında bir daha zikredilmiştir.⁷⁷

Yukarıda Hayaşa-Azzi Krallığı ve lokalizasyonu hakkında bilgi veren sınırlı sayıdaki belge, onların yaşadıkları coğrafya, köken, tarihi ve kültürel özelliklerini aydınlatmada yeterince katkı sağlamamaktadır. Bu konuda yapılan değerlendirmeler ise yalnızca bir hipotezden öteye gitmemektedir. Buna karşın

⁷¹Aripşa'nın lokalizasyonu henüz tam olarak tespit edilememiştir. Buna karşın John Garstang ve Oliver R. Gurney (*The Geography of the Hittite Empire*, London 1959, s. 38-39), Pehlivan (*age*, s. 36) ve Hewsen (*age*, s. 24 vd.) kenti Giresun'a yerleştirirken, Emil Orgetorix Gustav Forrer, ("Aribsa", *RIA*, I, 1932, s. 144) ve Friederich (*age*, s. 106) bu şehrin Van gölü civarında aranması gerektiğini savunmaktadır.

⁷² KBo 4.4. IV 2-16; ayrıca bkz. Goetze, *Die Annalen...*, s. 132-134.

⁷³ Garstang (agm, s. 51) Dukkamma'yı Şebinkarahisar'a lokalize ederken, Alparslan (agt, s. 88 dn. 157), Dukkama'nın lokalizasyonunun belirlenemediğini ancak kentin Aripşa'dan bir gün sonra alındığına göre, Aripşa'ya en fazla 10 km'lik bir mesafede olması gerektiğini belirtmektedir

⁷⁴ KBo 4.4. IV 17-19; ayrıca bkz. Goetze, *Die Annalen...*, s. 134.

⁷⁵ KBo 3.4. IV 40-48. KBo 4.4. IV 20-41; ayrıca bkz. Goetze, *Die Annalen...*, s. 136-138

⁷⁶ "Azzi, [Hayaşa] Kaşka ve Lukka ülkelerinden hiç kimsenin girişi çıkışı yapmaması...". KUB 26.12 10-14; ayrıca bkz. Pehlivan, *age*, s. 67.

⁷⁷ Pehlivan, *age*, s. 67-68.

bazı Ermeni tarihçilerinin yalnızca isim benzerliğinden yola çıkarak Hayaşa topraklarını ve halkını doğrudan Ermeni ulus ismi olan Hay'a dayandırarak ortaya koydukları tarihsel perspektif bilimsel açıdan objektif bir bakış açısını yansıtmamaktadır. Her ne kadar iki ismin ses benzerliğinden başka hiçbir ortaklığı olmadığı bilirse de yine de bu hipotezin zayıflığını ortaya koyan bazı açıklamalar yapılabilir.

1) Hitit kaynaklarında adı geçen "Hayaşa" kelimesi toprak olarak değil bir halk ismi olarak da kullanılmış olabilir. Öyle ki Murşili II'nin Hayaşalılar üzerine yaptığı seferleri anlatan Hitit çivi yazılı metinlerde kelime başlı başına bir halk ismi olarak kullanılmış gibi görünmektedir.

2) (a)şa son eki Anadolu'da yaygın olarak kullanılmasına rağmen Ermenicede ya da Ermeni coğrafyası olarak görülen Doğu Anadolu'da böyle bir son ek örneği yoktur.

3) Ermeni araştırmacıları her ne kadar Hayaşalıları Doğu Anadolu Bölgesi'ne lokalize etseler de bu konu hâlâ tartışılmaktadır. Çünkü yukarıda da ifade edildiği gibi bu krallığı Doğu Karadeniz Bölgesi'nin güneyine, bugünkü Gümüşhane-Bayburt-Erzincan güzergâhına yerleştiren görüş de önemli oranda kabul görmektedir.

4) Hellen ve Roma kaynaklarında Ermenilerin kökeni ve nerden geldikleri konusunda bilgilerin yer almasına rağmen, bu kaynaklarda *hay*, *hayaşa* ya da *hayastan* gibi bir kelime bulunmamaktadır. Ayrıca Ermeni halklarından ilk kez söz eden Herodotos'un da Ermenilerin Doğu Anadolu Bölgesi'nde yeni yeni ortaya çıkmaya başladığı bir dönemde (MÖ V. yüzyıl) yaşamış olması dikkate alınması gereken bir başka ayrıntıdır.

5) Hititler ile Hayaşa-Azzi Krallığı arasında yapılan anlaşma metninin devrin diplomatik dili Akadça değil de Hititçe olması, Hayaşa'nın Anadolu toprakları içerisinde olduğunu ve onların bir yazı dilinin olmadığını da gösterir.

6) Hitit yazılı vesikalarında Hayaşa Krallığı'nın hanedan üyeleri arasında adı geçen *Hukkana*, *Kuranni*, *Mariya(ş)* ve *Anniya(ş)* gibi isimlerin ne o dönemdeki, ne de günümüzdeki Ermen isimleriyle bir benzerliği söz konusudur.

Sonuç

Çağdaş Ermeni tarihçilerinin Ermeni tarihini inşa ederken araç olarak kullandığı *ulus-devlet* kavramı ilk kez Fransız Devrimi ile birlikte ortaya çıkmıştır. Ulusçuluk ya da başka bir ifadeyle milliyetçilik akımı Birinci Dünya Savaşı sonrası bağımsızlığını kazanan birçok ulus gibi Ermenileri de etkisi altına almış ve özellikle 19. yüzyıldan sonra çağdaş Ermeni tarihçileri Ermenilerin ulus-kimlik inşasını şekillendiren çalışmalar üzerine yoğunlaşmışlardır. Ulus-kimlik inşasının en önemli kültürel ayakları, ortak mitler ve ortak bir tarihi geçmiştir.

Çağdaş Ermeni tarihçileri de Ermenilerin ulus-kimlik inşasında bu iki temel konu üzerine yoğunlaşmışlardır. Bununla birlikte ortak mitler ve ortak tarihi geçmiş üzerinde yükselecek olan ulus-kimlik inşasında Ermeni araştırmacılarının referans alabilecekleri iki temel nokta vardır. Bunlardan biri dini ve mitolojik referanslar diğeri ise tarihi ve mutlak gerçeklerdir. Bu bağlamda Ermeniler, uluslarına ait ortak bir tarihi hafıza oluştururken tarihi ve mutlak gerçekler yerine, dini ve mitolojik referansları kıstas alarak, Ermeni ulusunun kökenleri ve atalarını gösteren mitolojik bir Ermeni tarihi oluşturma yoluna gitmişlerdir. Bu amaçla ilk kez Kharanetsi'nin kaleme aldığı *Ermenilerin Tarihi* adlı çalışmada ortaya atılan *Hay Nazariyesi* ile çağdaş Ermeni araştırmacıları ortak bir toprak ve ata üzerinden bir ulus inşa etmeye çalışmışlardır. Mitolojik ve dini referanslarla Ermenilere bir kimlik yaratan araştırmacılar, ardından bu ulusun köklerini tarihsel bir süreklilik kazandırmak amacıyla yazılı kaynaklarda bölgenin en eski halklarından biri olan Hayaşalılarda aramışlardır. Bu düşünce, Ermeni tarihçilerinin bilimsel çerçevede isim benzerliği ve buldukları coğrafyaların birbirine yakın olması dışında hiçbir bağlantısı olmayan iki halkı, sadece etimolojik çıkarımlarla bir bütünde buluşturma çabasından başka bir şey değildir. Böylelikle Hay – Hayaşa bağlamında ortaya çıkardıkları kelimeleri “tarih” olarak kurguladıkları bir özgünlükle yeniden anlamlandırmışlardır.

Çağdaş Ermeni tarihçilerinin bu tarihçilik anlayışı ile ortaya koydukları çalışmalarda Ermeni halklarından ilk bahseden antik Hellen ve Roma kaynaklarını ısrarla görmezden geldikleri, bunun yerine bu kaynaklardan nerdeyse bin yıl sonra ortaya çıkmış olan kurgusal bir metni temel aldıkları görülmektedir. Antik kaynaklarda Ermenilerin anavatanı olarak Hellas'ın işaret

Osman EMİR

edilmesi ve ilk kez Phryg'lerle birlikte bir Phryg kolu olarak Anadolu'ya geldikleri bildirilmesine rağmen, çalışmalarda Ermenileri Doğu Anadolu orjinli bir halk olarak gösterme çabalarını Ermeniler için yaratılmaya çalışılan ulus-kimlik inşasının bir parçası olarak görmek gerekir. Ermenileri Doğu Anadolu orjinli bir halk olarak göstermekteki esas amacın Anadolu kökenli bir ulus inşa etmek, uzak amacın ise buradan yola çıkarak politik taleplerde bulunmak olduğunu söylemek mümkündür.

KAYNAKLAR

a) Antik Kaynaklar

Herodotos, *Herodotus*. With an English translation by A. D. Godley I-IV. London, New York 1975 (The Loeb Classical Library).

Cth, Emmanuel Laroche, *Catalogue des textes hittites*, 2nd ed.-Paris, 1971.

İncil, Ohan Matbaacılık, İstanbul 1999. KBo., *Keilschrifttexte aus Boghazköi*. Berlin.

Khorenat'i, Moses, *History of Armenians*, (Çeviri ve Yorum, R.W. Thomson), Cambridge: Harvard University Press 1978.

Kub., *Keilschrifturkunden aus Boghazköi*, Berlin.

Strabon, *Geographika, The Geography of Strabo*. With an English translation by H.L. Jones, I-VIII., London and New York 1917-1932 (The Loeb Classical Library).

Tevrat, Yeni Yaşam Yayınları, İstanbul 2017.

b) Modern Kaynaklar

Adontz, Nicholas, *Historie d'Armenie Les Origines du X. Siecle au VI (Av.J. C.)*, Paris 1946.

Modern Ermeni Ulus-Kimlik İnşasının Temel Referansı: Hayaşa-Azzi Krallığı Ve Tarihsel Gerçekler

Alkan, Necmettin, *Ve Selanik Düştü (1912-1913 Balkan Savaşı ve Hezimet)*, Timaş Yayınları, İstanbul 2014.

Alp, Sedat, *Hethitische Briefe aus Maşat Höyük*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.

Alparslan, Metin, *II. Murşili ve Dönemi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2006.

An, Ömer Faruk, “Ermeni Sorunu’nun Özet tarihi”, *Yeni Türkiye: Ermeni Meselesi Özel Sayısı*, I, 60, 2014, 91-101.

Anthony, David W., *The Horse, The Wheel and Language: How Bronze-Age Riders from the Eurasian Steppes Shaped the Modern World*, Princeton University Press, Princeton 2007.

Berlin, Isaiah, “Milliyetçilik: Geçmişte Umursanmayan, Bugün İktidarda olan Bir Akım”, Çev. Mete Tuncay, *Kirpi ve Tilki: Seçme Makaleler*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2008, 301-328.

Beckman, Gary M., *Hittite Diplomatic Texts*, Scholar Press, Atlanta-Georgia 1996.

Bournoutian, George A., *Ermeni Tarihi: Ermeni Halkının Tarihine Kısa bir Bakış*, Çev. E. Anadoğlu ve O. Kılıçdağı, Aras Yayıncılık, İstanbul 2011.

Bryce, Trevor, *The Kingdom of The Hittites*, Oxford University Press, Oxford and New York 2005.

Bryce, Trevor, *The Routledge Handbook of the Peoples and Places of Ancient Western Asia: The Near East from the Early Bronze Age to the Fall of the Persian Empire*, Routledge London and New York 2009.

Celilov, Feridun Ağasıoğlu, “Ermeni Boyları ve Pseudo-Ermeni Haylar (Milattan Önce Türk- Ermeni İlişkileri)”, *Yeni Türkiye: Ermeni Meselesi Özel Sayısı*, I, 60, Ed. Hasan Celal Yücel, Semih Ofset, Ankara 2014, 155-173.

Cengiz, Recep, “Ermeni Milliyetçiliğinin Doğuşu/Gelişimi: Sosyolojik bir Yaklaşım”, Yay. Haz. M. Hülalü ve diğerleri, *Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermenilere 4*, (Erciyes Üniversitesi – Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası

Osman EMİR

Sosyal Araştırmalar Sempozyumu [EUSAS - II] 22-24 Mayıs), Kardeřler Ofset, Kayseri 2009, 9-60.

Ceylan, Alparslan, “Ermenilerin Anadolu’daki Varlıkları ve Tarihi Gerçekler”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 5 /10, 2015, 1-30.

Chahin, Mack, *The Kingdom of Armenia*, Dorset Press, London 1987.

Cinemre, İlhami Tekin, “Moses Moses Khorenats’i ve Ermenilerin Milletleşme Sürecinde Mitolojik Derinlik”, *Yeni Türkiye Ermeni Meselesi Özel Sayısı*, 1, 60, Ed. Hasan Celal Yücel, Semih Ofset, Ankara 2014, 212-222.

Çiçek, Kemal, *Ermenilerin Zorunlu Göçü (1915-1917)*, Ankara 2005.

Dedeyan, Gerard, *Ermeni Halklarının Tarihi*, Çev. Ş. Çiltaş, Aras Yayınları İstanbul 2015.

Demirel, Serkan, “A Contribution to Localization of Azzi-Hayaša Mentioned in Hittite Cuneiform Texts”, *Archivum Anatolicum/Anadolu Arşivleri*, 11/1, Ankara 2017, 97-110.

Dinçol, Ali M. ve YAKAR, Jak, “Nerik Şehrinin Yeri Hakkında – The Theories on the Localization of Nerik Reconsidered”, *Bellekten*, XXXVIII/152, 1974, 573-582.

Dönmez, Şevket, *Anadolu ve Ermeniler: Kızılırmak havzası Demir Çağı Toplumunun Doğu Anadolu Yaylası’na Büyük Göçü*, Anadolu Ön Tarih Yayınları, İstanbul 2016.

D’yakonov, Igor M., *Predistoriya Armyanskogo Naroda: İstoriya Armyanskogo Na Gor’ya s 1500 po 500 g. Do né. Hetti, Iuviystsi, protoarmyane*, İzd-vo AN Armyanskoy SSR, Erevan 1968.

Forrer, E., *Forschungen*, Erkner bei Berlin 1/1, 1926.

Forrer, E., “Hajaša-Azzi”, *Caucasia*, 9, 1931, 1-24.

Forrer, Emil Orgetorix Gustav, “Aribsa”, *RIA*, I, 1932, 144.

Friederich, John, *Staatsverträge des Hatti-Reiches in hethitischer Sprache 2. Teil (MVAeG 34/1)*, J.C. Hinrichs’sche Buchhandlung, Leipzig 1930.

Modern Ermeni Ulus-Kimlik İnşasının Temel Referansı: Hayaşa-Azzi Krallığı Ve
Tarihsel Gerçekler

Gamkrelidze, T.V. ve IVANOV, V.V., *Indo-European and the Indo-Europeans*, Mouton de Gruyter, Berlin New York 1995.

Garstang, J., “Hittite Military Roads in Asia Minor: A Study in Imperial Strategy with a Map”, *American Journal of Archaeology*, 47/1, 1943, 35-62.

Garstang, John ve GURNEY, Oliver R., *The Geography of the Hittite Empire*, London 1959.

Goetze, Albrecht., *Kizzuwatna and the Problems of Hittite Geography*, Yale University Press no. 22, New Haven 1940.

Goetze, Albrecht, *Kleinasien, Kulturgeschichte des Alten Orients III/3*, München 1957.

Goetze, Albrecht, “Warfare in Asia Minor”, *Iraq*, 25, 1963, 124-130.

Goetze, Albrecht, *Die Annalen des Mursilis*, Mitteilungen der Vorderasiatisch-Aegyptischen Gesellschaft, 38 Band, Heft VI 23. (AM), Darmstadt 1967.

Göka, Erol, *İnsan Kısım Kısım: Toplumlar, Zihniyetler, Kimlikler*, Aşına Yayınları, Ankara 2006.

Grousset, René, *Ermenilerin Tarihi: Başlangıçtan 1071'e*, Çev. S. Dolanoğlu, Aras Yayınları, İstanbul 2006.

Gurney, Oliver R., “Anatolia C. 1600-1380 B.C.”, *Cambridge Ancient History*, II/I, 1973, 659-685.

Güterbock, Hans Gustav, “The Deeds of Suppiluliuma as Told by His Son, Mursili II”, *Journal of Cuneiform Studies*, 10/2, 1956a, 41-68.

Güterbock, Hans Gustav, “The Deeds of Suppiluliuma as Told by His Son, Mursili II (Continued)”, *Journal of Cuneiform Studies*, 10/3 1956b, 75-98.

Güterbock, Hans Gustav, “The Deeds of Suppiluliuma as Told by His Son, Mursili II”, *Journal of Cuneiform Studies*, 10/4, 1956c, 107-130.

Güterbock, Hans Gustav, “The North-Central Area of Hittite Anatolia”, *Journal of Near Eastern Studies*, 20/2, 1961, 85-97.

Osman EMİR

Güzel, Hasan Celal, “Ermeni Meselesinin Genel Bir Değerlendirmesi”, *Yeni Türkiye: Ermeni Meselesi Özel Sayısı*, 1, 60, Ed. Hasan Celal Yücel, Semih Ofset, Ankara 2014, 19-24.

Harari, Yuval Noah, *Sapiens: İnsan Türünün Kısa Bir Tarihi*, Çev. E. Genç, Kolektif Kitap, İstanbul 2016.

Hewsen, Robert H., *Armenia: A Historical Atlas*, The University of Chicago Press, Chicago and London 2001.

Heywood, Andrew, *Siyasi İdeolojiler*, Çev. Ahmet Kemal Bayram ve diğerleri, Adres Yayınları, İstanbul 2013.

Hobsbawm, Eric, “Mass Producing Traditions: Europe, 1870-1914”, *The Invention of Tradition*, Eds. E. Hobsbawm ve T. Ranger, Cambridge University Press, Cambridge 1983, 263-308.

Houwink Ten Cate, P.H.J., *The Records of the Early Hittite Empire (c. 1450-1380)*, PIHANS, 26, İstanbul 1970.

Işıklı, Mehmet, *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2011.

Jahukyan, Guevorg B., “The Hayaşa Language and Its Relation to the Indo-European Languages”, *Archiv Orientalni*, 29, 1961, 353-405.

Kaçar, Turhan, “Ermeniler Nasıl ve Ne Zaman Hıristiyan Oldu?”, *XVI. Türk Tarih Kongresi (Ankara: 20-24 Eylül 2010)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015, 245-254

Kammenhuber, Annelies, “Die hethitische Geschichtsschreibung”, *Saeculum*, 9, 1958, 136-155.

Karauğuz, Güngör, *Boğazköy ve Ugarit Çivi Yazılı Belgelerine Göre Hitit Devletinin Siyasi Antlaşma Metinleri*, Çizgi Yayınevi, Konya 2002.

Kerovpyan, Keğam, *Mitolojik Ermeni Tarihi*, Aras Yayınları, İstanbul 2012.

Koşay, Hamit. Z. ve TURFAN, Kemal, “Erzurum Karaz Kazısı Raporu”, *Bulleten*, 23/91, 1959, 349-412.

Modern Ermeni Ulus-Kimlik İnşasının Temel Referansı: Hayaşa-Azzi Krallığı Ve Tarihsel Gerçekler

Kurkjian, Vahan M., *A History of The Armenia*, Lydian Press, New York 1964.

Littauer, Mary A. ve CROUWEL, Joost H. “The Origin of the True Chariot”, *Selected Writings on Chariot, other Eraly Vehicles Riding and Harness*, Ed. Peter Raulwing, Brill, Leiden-Bostan and Köln 2002, 45-52.

Manandian, Hakop A., “O Nekotorih Spornih Problemah İstorii i Geografii Drevney Armenii”, *Yokov Manandyan i Trudi, V*, AN Armyanskoy SSR, İstitut İstorii, Erevan 1984, 437-563.

Matiossian, Vartan, “Azzi-Hayasa on the Black Sea? Another Puzzle of Armenian Origins”, *Armenian Pontus: The Trebizond-Black Sea Communities*, Ed. R.G. Hovannisian, Mazda Publishers. Costa Mesa-California 2009, 67-77.

Maxwell-Hyslop, Robin J., “Assyrian Sources of Iron. A Preliminary Survey of the Historical and Geographical Evidence”, *Iraq*, 36, ½, 1974, 139-154.

Meyer, Eduard, *Geschichte des Altertums*, II/1, II/2, III, Stuttgart 1954.

Moorey, P.R.S., “The Emergence of the Light, Horse-Drawn Chariot in the Near-East c. 2000-1500 B.C”, *World Archaeology*, 18/2, 1986, s. 196-215.

Murat, Leyla, *Anadolu'da Kaskalar*, Hel Yayıncılık, Ankara 2016.

Payne, Margaret R., *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2006.

Payaslian, Simon, *The History of Armenia From The Origins to the Present*, Palgrave Macmillan, England 2007.

Pehlivan, Mahmut, “Karaz Kültürü ve Hurriler”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen-Edebiyat Faültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1/1, 1990, 168-176.

Pehlivan, Mahmut, *Hayaşa (M.Ö. XV-XII. Yüzyıllarda Kuzey-Doğu Anadolu)*, A.Ü. Fen-Ed. Fak Yayınları, Erzurum 1991.

Osman EMİR

Petrosyan, Armen, “The Problem of Identification of the Proto-Armenians: A Critical Review”, *Journal of The Society for Armenian Studies*, 16, 2007, 25-66.

Redgate, Anna E., *The Armenians*, Blackwell Publisher, Oxford 2000.

Russell, James R., “On the Origins and Invention of the Armenian Script”, *Le Muséon*, 107/3-4, 1994, 322-331.

Russell, James R., *Zoroastrianism in Armenia*, Harvard University Press, London 1987.

Russell, James R., “The Formation of the Armenian National”, *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, Ed. R.G. Hovannissian, St. Martin’s Press, New York 1997, 19-36.

Russell, James R., “Early Armenian Civilization” *The Armenians Past and Present in the making of National Identity*, Edit. by E. Herzig and M. Kurkchian, Routledge Curzon, New York 2005, 23-40.

Sagona, Antonia ve SAGONA, Claudia, *Archaeology at the North-East Anatolian Frontier, I An Historical Geography and a Field Survey of the Bayburt Province*, M.A. Louvian-Paris-Dudley 2004.

Salvını, Mirjo, *Urartu Tarihi ve Kültür*, Çev. B. Aksoy, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2006.

Smith, Anthony D., *Nationalism and Modernism: A Critical Survey of Recent Theories of Nations and Nationalism*, Routledge, London 1998.

Smith, Anthony D., “Theories of Nationalism: Alternative Models of National, Formation”, Ed. M. Leifer, *Asia Nationalism*, Routledge London and New York 2000, s. 1-20.

Terian, Abraham, “Xorenac’i and Eastern Historiography of the Hellenistic Period”, *REArm*, 28, 2002, s. 101-141.

Tezcan, Mehmet, “İran Armeniası (Pers-Armenia)”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler: İlk ve Ortaçağ*, I, Ed. Mehmet Metin Hülagu ve diğerleri, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 149-182.

Modern Ermeni Ulus-Kimlik İnşasının Temel Referansı: Hayaşa-Azzi Krallığı Ve
Tarihsel Gerçekler

Uras, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul 1987.

Ünal, Ahmet, *Hattuşili III, Teil I, Hattuşili bis zur seiner Thronbesteigung*, Carl Winter, Universitatverlag, Heidelberg 1974.

Ünal, Ahmet, “Eski Çağda Kafkasya ve Anadolu: Neolitik Çağ’dan Geç Tunç Çağı’nın Sonuna Kadar (M.Ö. 5500-1150) Anadolu Kafkas İlişkileri”, *Kuban- Maykop Kültürleri ile Eski Anadolu Kültürlerinin İlişkileri (Kaf-Der Çorum Paneli Tebliğleri)*, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara 2002a, 3-33.

Ünal, Ahmet, *Hitit Devrinde Anadolu I*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2002b.

Ünal, Ahmet, *Hititçe Türkçe, Türkçe Hititçe Büyük Sözlük, Hattice, Hurrice, Hiyeroglif Luvicesi, Çivi Yazısı Luvicesi ve Palaca Sözlük Listeleriyle Birlikte*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2016.

Von Shuler, Einar, *Die Kaskäer: Ein Beitrag zur Ethnographie des Alten Kleinasien*, Berlin 1995.

Yakar, Jak, *Ethnoarchaeology of Anatolia Rural Socio-Economy in the Bronze Ages*, Jerusalem 2000.

Yakar, Jak, “The Archaeology of the Kaška”, *VI Congresso Internazionale di Ittitologia, 5-9 settembre 2005*, Ed. A. Archi, R. Francia, Studi Micenei ed Egeo-Anatolici, 50, Roma 2007, 817-818.

Yanık, Celalettin, “Etnisite, Kimlik ve Milliyetçilik Kavramlarının Sosyolojik Analizi”, *Kaygı*, 20, 2013, 225-237.